

Azərbaycanın mətbuat tarixində rusdilli nəşrlər

İlk qəzetin heç bir nömrəsi Bakıda tapılmayıb

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiyanın yürütdüyü siyasət nəticəsində, imperiyanın tərkibinə daxil edilən əyalətlərdə, o cümlədən Qafqazda çarizmin qanun-qaydalarını, siyasətini, ona faydalı olan məlumatları yaymaq məqsədi ilə dövrü nəşrlərin yaranmasına şərait yaradılırdı.

İl Aleksandrın hakimiyyəti dövründə (1855-1881) Rusiyanın iqtisadi və siyasi həyatında "böyük islahatlar" baş verdi. Təhkimçilik hüququ ləğv olundu, yerli özünüidarə təbiiq edildi, məhkəmə və senzura islahatları hazırlandı və həyata keçirildi. 1865-ci il aprelin 6-da II Aleksandrın "Ölkə mətbuatına bəzi yüngüllük və rahatlıq verilməsi haqqında" Fərmanı oldu. Bu hüquqdan, 2,5-5 min rubl çərçivəsində girov qoyaraq, Daxili İşlər Nazirliyinin razılığı əsasında paytaxt qəzet və jurnallarında istifadə edə bilərdilər. Lakin əyalət mətbuatı əvvəlki kimi mərkəzi quberniya və şəhər hakimiyyətinin iktidar, üçqat nəzarəti altında qalırdı.

Həmin dövrdə Tiflisdə rus və gürcü dillərində bir neçə dövrü mətbuat işıq üzü görmüşdü. Erməni vilayətində də bu proses gedirdi. Belə ki, həftədə iki dəfə "Kavkaz" ədəbi-siyasi qəzeti, gürcü dilində "Maxarobeli", "Siskari", "Sakarvelos Moambe", erməni dilində isə üç şöbədə ibarət "Pçela Armenii", 1860-cı ildən elmi-ədəbi jurnal olan "Juraviğ Armenii" nəşr edilirdi.

Azərbaycanda XIX əsrin 70-ci illərindən 1918-ci ilin mayınadək - Azərbaycanca Xalq Cümhuriyyəti qurulanadək rus dilində 100-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunmuşdu. Doğrudur, Azərbaycanca nəşr edilən rusdilli mətbuat haqqında kifayət qədər ədəbiyyat olsa da, nəşr olunan dövrü mətbuatın sistemləşdirilərək, ümumiləşdirici şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsi işi ilk dəfə olaraq məhz Lalə Hacıyeva tərəfindən qələmə alınan "Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatının tarixindən (1871-1918)" adlı monoqrafiyasında işıqlandırılmışdır.

Azərbaycanın paytaxtı Bakıda rus dilində çıxan ilk dövrü nəşr 1871-ci ildə işıq üzü gördü. Bu, Bakı Realni Gimnaziyasının alman dili müəllimi, alman protestantı, maarifçi, pedaqoq Xristian Sinkin redaktorluğu ilə həftəlik çıxan "Bakinskiy Listok" (1871-1872) adlı qəzet idi. Qəzetdə iqtisadi, ədəbi-siyasi mövzulara üstünlük verilirdi. Bu qəzet milli mətbuat orqanı olmasa da, Azərbaycanda ilk rusdilli dövrü mətbuat orqanı idi.

Qəzetin uzunmüddətli çapı üçün X.Sinkin dövlətdən maddi yardım və ya ianə istəmək üçün Bakı hərbi qubernatoru general-leytenant M.P.Kolubiyakına müraciət etsə də o, "qəzetin istiqamətinin faydalı olacağına tam əmin deyil" deyərək, rədd cavabı vermişdi.

Buna baxmayaraq, "Bakinskiy listok" qəzeti, eləcə də ən mühüm mövzuları - təhsil, səhiyyə, gəmiçilik, ticarət, ictimai-sosial problemləri əhatə etməyə çalışırdı. Eyni zamanda qəzetdə diyanın tarixinə, dini yazılara, rus və dünya ədəbiyyatı, teatr, musiqi, beynəlxalq həyatda baş verən ən mühüm hadisələrə dair materiallar da işıqlandırılırdı.

Hətta qəzetin ilk sayında redaksiya tərəfindən, Azərbaycan dilində məqalələr də çap etmək istəyində olduqları bildirilmişdi. Bu niyyət yerli əhali tərəfindən sevinclə qarşılandı, abunəçilərin sayı gözənilidiyindən də artıq oldu, hətta ucqar kəndlərdən də abunəçi oldu. Çünki nəşir, məlumatında bildirmişdi ki, onun qəzeti yalnız imtiyazlı təbəqə üçün deyil, cəmiyyətin az-çox savada malik olan bütün təbəqələrindən olan, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Bakinskiy Listok" özünü daha çox sosial-iqtisadi qəzet kimi təqdim edirdi. Lakin dünyada baş verən siyasi və ədəbi hadisələrdə məlumatları da oxuculara çatdırmaqdan yan keçmirdi.

Lalə Hacıyeva monoqrafiyasında təəssüflə qeyd edir ki, Bakının və bütövlükdə Azərbaycanın ilk rusdilli dövrü nəşri demək olar ki, tədqiq edilməyib (Hacıyeva L. Azərbaycanın Rusdilli Dövrü Mətbuatı Tarixindən (1871-1918), s.83-84). Akademik Heydər Hüseynovun Azərbaycanca XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən adlı əsərində (Bakı, "Elmlər Akademiyasının nəşri", 1949, s.501) "Bakinskiy Listok" haqqında öləri qeyd edilmişdir.

Professor Nazim Axundovun "Sənədlərin dili ilə monoqrafiyasında isə qəzet haqqında ki-

çik məlumat verilmişdir. L.Hacıyevanın yazdığına görə, Azərbaycanda "Bakinskiy Listok" qəzetinin heç bir nömrəsi tapılmamışdır. Oudur ki, araşdırıcı müəllif qəzetin nüsxələrini Sankt-Peterburqda yerləşən Saltikov Şedrin adına Rusiya Milli Kitabxanasının fondunda aşkar edərək, onu tədqiq etmişdir.

"Bakinskiy Listok" qəzetini tədqiq edərkən, L.Hacıyeva görkəmli ziyalı, maarifçi, pedaqoq H.B.Zərdabının qəzetdə dərc etdiyi məlumat xarakterli yeganə bir məqaləsini aşkar edir. 1869-cu ildən Bakı Realni Gimnaziyada "Təbiyyət tarixi" fənnini tədris edən H.Zərdabi, gimnaziyada oxuyan azəminatlı şagirdlərin təhsil haqqını ödəməkdə, dəftər-kitab, geyim almaqda, mənzil kirayə etməkdə çətinlik çəkdiklərini gördüyü üçün 1871-ci ildə onlara kömək

qəzetində əsasən neft məsələləri ilə bağlı məqalələr dərc edilirdisə, adı dəyişdirilən qəzet isə yerli ticarət və sənayeye aid hökumət sərəncamlarını, inzibati və şəhər idarələrinin sərəncamlarını, şəhər həyatına dair Şəhər İdarəsinin hesabatlarını, Bakı Birja Komitəsinin fəaliyyəti haqqında hesabatları, yerli və xarici bazarların ticarət-sənaye icmalını verməyi, mədənlərin, fabrik və zavodların, dəmir yolunun işi, diyara gətirilən və diyardan çıxarılan mallar haqqında məlumatları dərc etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həmin ildən başlayaraq hər il Bakıda keçirilən yarmarkanı əks etdirən "Bakinskiy Torqovo-promişlenny listok" qəzetinə əlavə olaraq kiçik həcmli "Yarmarocnyy Listok" vərəqi çıxırdı. Hər iki nəşrin nəşir və redaktorları S.T.Qulışambarov, V.Neruçev və N.Sokolovski idi. 1888-ci

Dövrünün böyük ziyalısı M.A.Şahtaxtlinin həmin dövrdə azərbaycanlılar haqqında söylədiyi tarixi faktlar öz qiymətini yalnız bir əsrəndə də çox vaxt keçəndən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən aldı. Azərbaycan Konstitusiyasında rəsmi dövlət dilimiz Azərbaycan dili adlandırıldı.

1897-ci ildə qəzet nəşrinin xalqının maariflənməsi üçün vacib olduğunu bilən Z.A.Taqiyev, "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziya" və "Keşkül" nəşrləri bağlandığı üçün hələlik Azərbaycan dilində qəzet nəşr etməyin mümkün olmadığını görür. Oudur ki, işıqlı dünyagörüşü malik olan biznesmen Bakıda və bütün Cənubi Qafqazda populyar olan "Kaspi" qəzetini mətbəəsi ilə birlikdə satın alaraq, qəzetin nəşrini də öz öhdəsinə götürür. Onu H.B.Zərdabiyyə, Ə.M.Topçubaşova, Ə.B.Ağayevə, Ə.B.Hüseynzadə kimi layiqli yazarlara, jurnalistlərə həvalə edir.

1898-ci il iyunun 24-dən is tanınmış ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun qəzetin redaktoru təyin edir. Ə.B.Topçubaşov bu illərdə artıq savadlı jurnalist, qərəzsiz hüquqşünas kimi tanınırdı, mətbuata böyük qiymət verirdi. O, mətbuata ictimai fikrin ifadəçisi, hər bir cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan, cəmiyyəti ruhlandıraraq, həyat hadisələrinə real münasibət göstərən, onun yaxşılaşdırılmasına xidmət edən bir orqan kimi baxırdı. Görkəmli ziyalının fikrincə, qəzetin ən başlıca vəzifəsi xalqın maariflənməsinə xidmət etməsidir. Bunun üçün qəzet ibtidai, ümumtəhsil və xüsusi texniki məktəblərin açılmasına təkan verməlidir. Çünki, zülmət, nadanlıq və yoxsulluqdan azad olmağın yeganə yolu xalqın maariflənməsidir. Yalnız məktəbin verdiyi zənginlik, açdığı yol ilə bu məqsədə nail olmaq olar.

"Kaspi" qəzetində gedən məqalələr çoxşaxəli, müxtəlif məzmunlu idi. "Kaspi" qəzetinin rus dilində çıxmasına baxmayaraq, onun ətrafında Azərbaycan ziyalıları toplaşaraq çoxluq təşkil edirdi. A.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, S.Sidqi, H.Zərdabi, T.Bayraməlibəyov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, M.Minasov, E.Sultanov, R.Məlikov, F.Köçəri, M.Mahmudbəyov, N.Nəzirov, S.Qənizadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli və başqalarının qəzetin fəaliyyətində yaxından iştirakı nəticəsində, nəşr qəd-gədə milli düşüncəli bir mətbuat orqanına çevrilirdi. Qəzeti Azərbaycanın ən ucqar əyalətinə belə çatdırmağa çalışırdılar. Müəlliflər çalışırdılar ki, yazdıqları məqalələrdə qəzetin nüfuzuna xələf götürən, siyasətə qatışan fikirlər olmasın. Oudur ki, Ə.Topçubaşovun qəzetə redaktorluq etdiyi dövrdə tiraj 1800-dən 2400-ə qalxmışdı. Peterburq, Moskva və Tiflisdə nəşr olunan dövrü nəşrlər, "Kaspi" qəzetində gedən ən maraqlı materialları yenedən dərc edirdilər (Mövlayeva S.M. "Kaspi" qəzetinin səhifələrində Azərbaycan və rus mədəniyyətinin təbliği (1881-1917-ci illər). Bakı, "Elm", 1983, s.19).

Qəzetin rus dilində çıxması azərbaycanlı oxucular üçün çətinlik törədirsə, digər tərəfdən Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Yaxın Şərqi müsəlmanlarına Azərbaycandan gəndirilən ilk rusdilli qəzet kimi yüksək qiymətləndirilirdi. 1898-ci ildən 1907-ci ilin oktyabrınadək qəzetin redaktoru Ə.B.Topçubaşovun olmasına baxmayaraq, Əlimərdan bəy ictimai-siyasi xadim kimi Bakıda olmadığı müddətdə "Kaspi" qəzetinin 608 sayı H.B. (Məlikov) Zərdabının redaktor imzası ilə nəşr olunmuşdur (Mövlayeva S.A. "Kaspi" qəzetinin birinci tədqiqatçısı; məqalə rus dilindədir), ("Üç əsrin qəzeti". Bakı, "Qanun", 2011, s.19).

1907-ci ilin oktyabrında ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar, Ə.B.Topçubaşov "Kaspi" qəzetinin redaktor vəzifəsindən azad edilmişdir.

Davamı növbəti sayımızda

Esmira Cavadova,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.

məqsədlə "Cəmiyyəti Xeyriyyə" təşkil edir. Onun məqsəd və vəzifəsini, nizamnaməsini yazaraq hökumət dairələri tərəfindən təsdiqləndir. H.Zərdabının təşkil etdiyi xeyriyyə cəmiyyətinə milliyəti və dinindən asılı olmayaraq hər iki cinsdən olan şəxslər üzv ola bilərdilər. Bu məqsədlə, xeyriyyəçi ziyalı "Cəmiyyəti Xeyriyyə"yə üzv toplamaq üçün gimnaziyada yay vaxtı dərslər qurtarıqdan sonra, vərəqləri səhifələnməsi, notariusda təsdiqlənmiş, möhürlənmiş xüsusi bir dəftər götürərək Azərbaycanın əksər şəhər və kəndlərini gəzir, cəmiyyətə üzv olmaq istəyənlərin siyahısını tutur, imzalarını götürür, vəd elədiyi məbləği dəftərdə qeyd edir. Ancaq Bakıya qayıtdıqdan sonra adları siyahıda olanlardan cəmiəsi bir nəfər istisna olmaqla, heç kim vədini yerinə yetirmir, cəmiyyətə yardım etmir. H.Zərdabi cəmiyyətə kömək məqsədilə "Cəmiyyəti xeyriyyə" haqqında "Bakinskiy listok" qəzetinin 1872-ci il 26 fevral tarixli nömrəsində məlumat xarakterli bir məqalə çap edir. Onun bu məqaləsinə də münasibət göstərən olmur. Oudur ki, "Cəmiyyəti Xeyriyyə" H.Zərdabının şəxsi vəsaiti hesabına yalnız 2 il fəaliyyət göstərdikdən sonra bağlanılır.

1876-ci ildə Bakıda rus dilində ikinci bir qəzet - Bakı Quberniya İdarəsinin rəsmi orqanı olan "Bakinskiye İzvestiya" nəşrə başlamışdır. Onun təsisçisi Bakının qubernatoru D.S. Sfarovskiy idi. Onun quberniyasının nəzdində mətbəəsi, çapçıları da var idi.

Qəzetin redaktoru S.T.Qulışambarov (1849-1915) təyin edilir. Qəzet həftədə iki dəfə çıxırdı. Qəzetin əsas məqsədi Bakı quberniyası haqqında oxuculara geniş məlumat vermək idi. Qəzetin oxucuları əsasən şəhərin rusdilli əhali-si, həmçinin neft sənayesində işləyən iş adamları idi. Qəzetin əsas məqalələri Bakıda və dünyada neft hasilatına aid olan materiallardan, sənayə və fabriklərin işi haqqında müxtəlif məlumatlardan, xarici ədəbiyyata dair nümunələrdən, Bakıda teatrın təşkili, Bakı və Abşeronun su təchizatı məsələləri ilə bağlı yazılardan ibarət idi. Qəzet dövrünə görə ilk rəsmi mətbu orqanı olmaqla, çox peşəkar şəkildə tərtib olunurdu. 15 oktyabr 1888-ci ildə "Bakinskiye İzvestiya"nın adı dəyişdirilərək "Bakinskiy Torqovo-Promişlenny Listok" adlanıb. "Bakinskiye İzvestiya"

ildən qəzet gündəlik çıxırdı, onun nəşrinə icazə isə Əlimərdan bəy Topçubaşovun adına verilmişdi. Bakıda nəşr olunan "Bakinskiye Obyavleniya" qəzetində (1894-1901; 1903-1905), "Neftyanoe delo" (1899-1920) adlı jurnalda əsasən çar hökumətinin tutduğu yol, dövlətin qəbul etdiyi qanun, qərar və göstərişləri, çarizmin xarici və daxili siyasəti təbliğ olunurdu. Bakı neft sənayəçiləri qurultayının Şurası tərəfindən nəşr olunurdu. Redaktorları neft sənayəçiləri P.Qukasov və A.Paronian idilər.

Bakıda 1881-1919-cu illərdə rus dilində çıxan qəzetlərin içerisində "Kaspi" qəzeti daha çox uzun ömürlü olmuş, cəmiyyətin həyat tərzinə, onun formalaşmasına böyük müsbət təsir edə bilmişdir. Qəzetin fəaliyyət göstərdiyi 38 il ərzində onun 10 min 65 nömrəsi çıxmışdır. İlk illər qəzet yarım çap vərəqi həcmində, sonra gündəlik çıxırdı. Qəzetin ilk redaktoru V.V.Kuzmin olmuşdu. 1881-1897-ci ilə qədər qəzetin müxtəlif redaktorları olmuşdu: başda V.Kuzmin olmaqla Y.Starsev, N.Svinkin, P.Qordiyevskiy, Y.Boldireva, N.Sokolinski, K.M.Karyagin, S.K.Bixaylov, M.A.Şahtaxtinski, M.A.Us-penski və b.

1891-ci ildə "Kaspi"qəzetinin müvəqqəti redaktoru olmuş, çox geniş biliyi, mükəmməl təhsilə malik olan M.A.Şahtaxtılı çalışırıdı ki, Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti haqqında qəzetdə məqalələr getsin. Lakin Azərbaycan xalqı və azərbaycanlılar haqqında yazan müəlliflər nədənsə məqalələrində tarixi faktları aradaşırdıdan azərbaycanlıları "tuzəmsi" (tuzemür-E.Cavadova) və ya yerli əhalini "tatar" adlandırdılar. Azərbaycanlılara qarşı belə münasibət Şahtaxtlini narahat etdiyinə görə, "Kaspi" qəzetində azərbaycanlılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən "Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlandırılmalı?" başlıqlı məqalə dərc edir və sualına cavabı da belə verir: "Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, onların danışığı dilini isə Azərbaycan dili adlandırdıq daha düzgün olar!" Azərbaycanlıların öz adı ilə çağırılmasına xeyli vaxt gətərsə də, nəhayət, Bakı mətbuatında Azərbaycan dili sözü işlənməyə başladı, azərbaycanlılar isə mətbuatda artıq "azərbaycanlı", daha sonralar "azərbaycanlı" kimi təqdim edildi. M.A.Şahtaxtlinin qəzetdə fəaliyyəti dövründə onun tirajı 400-420 nüsxə olmuşdu.